

УДК 378.4(477.54):06.13(091)

С. М. КУЛІШ

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Харків

УЧАСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ПРОФЕСУРИ У СТВОРЕННІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО СТАТУТУ ХІХ СТОЛІТТЯ: СПРОБА АКТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Стаття присвячена виявленню участі харківської професури в обговоренні проекту університетського статуту в ХІХ столітті і особливостей самоуправління (автономії) університету, здійснена спроба актуалізації історичного досвіду.

Ключові слова: автономія, харківський університет, університетський статут.

Постановка проблеми. Останнім часом, вирішуючи нагальні проблеми освітнянського життя, ми все частіше пригадуємо історію університетів, говоримо про університетські традиції. Мабуть, у цьому виявляється наше прагнення віднайти переваги університету, побачити його мету та функції в сучасних умовах, а значить – визначити стратегію його розвитку в майбутньому.

Безумовно, на різних етапах університетської історії ці переваги та традиції бачилися по-різному. Проте впевнено можна стверджувати, що ідея автономії ніколи не залишала університетських стін. Нехай вона не завжди була чітко сформульована, нехай навіть саме це слово було забороненим, але в свідомості професорів та студентів, а також у суспільній думці в цілому університет залишався певним острівцем (символом) свободи. Якщо придивитися пильніше, то і в поведінці, і в стосунках, і в системі викладання, і в управлінні – скрізь будемо знаходити ці прояви «університетського духу», а точніше, – духу університетської свободи, нероздільної з поняттям «університетська автономія».

Академічна свобода являє собою суттєву характеристику тієї моделі університету, що виникла на початку нового часу. Вона ґрунтується на твердженні, що університет не визнає у своєму середовищі жодного авторитету, а поважає лише істину в її нескінченних формах, що університет – осередок автономії розуму. Попри, здавалося б, певну пафосність, такі думки пройшли випробування часом і викладені в міжнародних документах, які окреслюють ідеологію сучасного університету (Болонська Magna Charta Universitatum та Лімітська декларація академічних свобод та університетської автономії).

Аналіз актуальних досліджень. За словами народного депутата України Юрія Мірошниченка, головним завданням реформи системи вищої освіти в Україні є надання ВНЗ реальної автономії, яку мають університети Європи. У той же час, про необхідність надання автономії ВНЗ говориться в усіх програмних документах, які були прийняті за часи незалежності України, але вони так і залишилися нерелізованими [1, с. 13].

Академік Михайло Згуровський відмічає, що автономія університетів повинна не призначатися в кабінетах чиновників, на неї можуть мати право такі університети, які об'єктивно досягли відповідно інтелектуальних і моральних стандартів, а держава повинна гарантувати і забезпечити умови для їх діяльності [2, с.1,13].

У ході ідейної боротьби зіштовхувалися різні образи цієї автономії. У своїй основі вони визначалися розумінням механізмів взаємодії суспільства та університету, соціальних функцій останнього. З'ясування суті цих образів дозволить краще зрозуміти як історичну роль університетів, так і напрямки їх реформування сьогодні.

Останніми роками поживався інтерес до історії університетів Російської імперії, про що свідчать праці А.Є. Іванова, О.А. Віленкової та ін. Значний внесок у з'ясування стану історіографічної проблеми (зокрема, через дослідження саме «образів») зробив харківський історик С.І.Посохов, який на основі аналізу літератури дореволюційного, радянського та пострадянського періодів зробив певні висновки та спостереження щодо причин такого стану речей [4]. Але й до сьогодні для сучасної історіографії, так само як і для попереднього часу, при з'ясуванні стану університетської автономії в Російській імперії залишився характерним акцент на «зовнішньому» факторі (саме тому, на нашу думку, поняття «колегіальність», «самоуправління» значною мірою витіснені поняттям «автономія»). Дехто з авторів взагалі вважає, що сутність автономії саме і складає «перетворення університетів на самостійні, незалежні від державного контролю науково-навчальні центри».

Якщо ми перейдемо до історичного дискурсу і спробуємо з'ясувати історичні форми автономії університетів, то зіткнемося зі значними труднощами. Навіть поверхове знайомство з працями, скажімо, присвяченими історії університетів Російської імперії, породжує сумніви: а чи була коли-небудь автономія в цих університетах, чи, може, це просто історіографічний міф? **Метою** даної статті саме й бачиться з'ясування означеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Якщо проаналізувати праці (особливо радянську історіографію), може скластися враження, що кожен наступний університетський статут скасовував і без того обмежене самоврядування. Для радянської історіографії такий висновок був наперед визначеним постулатом про те, що в рамках самодержавства університетська автономія не мала місця. Не дивно, що ця автономія перетворювалася на міраж. У зв'язку з цим не важко погодитися з тезою про історіографічний міф. До цього ж нас підштовхує публіцистичність, а то й політизованість багатьох праць. Уже в дореволюційній публіцистиці можна знайти протилежні думки як про сутність автономії, так і щодо факту її наявності в університетах.

Проте більшість дослідників все ж не має сумнівів у тому, що університети Російської імперії мали певну автономію. На користь цього свідчать і події перших років радянської влади, котра повела запеклу боротьбу, спрямовану на знищення університетського устрою, з метою ліквідувати «будь-яку подобу» «академічного феодалізму». Из уст М.О.Скрипника прозвучать слова про те, що «автономія вищої школи – це абсурд». Спроби зберегти виборність університетської адміністрації, університетську раду, систему управління «старого університету» були оголошені саботажем контрреволюційної професури. Система управління університетами, на думку авторів того часу, зайвий раз доводила факт, що «університети – справжнє дітище феодално-кріпосницького ладу». Рада університету була оголошена «надзвичайно громіздкою організацією» з невизначеними і «малоактуальними» функціями. Справжній демократизм убачали в загальних зборах вузу та факультету, як тоді говорили «без усякого парламентаризму». До речі, на цих умовах більшість «здатних тверезо мислити» виявилася серед професури технічних вузів. Звісно, це не було випадковістю. Організація університету на основі централізму з його «єдиноначалієм» та відсутністю свобод – суперечила самій ідеї університету. Поступово і в радянських університетах будуть відроджені деякі перевірені часом управлінські форми, але поняття «університетська автономія» так і залишиться серед неприйнятних для характеристики університетського життя [4, с. 126-130].

У радянській історіографії також можна зустріти поодинокі намагання визначити зміст університетської автономії (зрозуміло, з відповідним оціночним контекстом). Зокрема, таку спробу здійснила В.Р. Лейкіна-Свирська: «Затверджена статутом 1863 р. автономія в сенсі прав поповнення професорської корпорації, виборності ректорів та деканів, самостійного поповнення професорського корпусу, самостійного університетського суду, свободи організації навчального процесу та ін. була відносною, нестійкою й тенденція влади до її обмеження, все посилюючись, призвела до статуту 1884р., який знищив цю автономію [5].

Послідовно зупинимося на основних складових університетської автономії та оцінках, які були висловлені професурою харківського університету на початку 60-х років XIX століття.

Основну увагу публіцисти звертали на проблему університетського самоврядування. Серед перших про це висловився М.І.Пирогов. Він пропонував закріпити у статуті обмеження влади попечителя учбового округу, оскільки в університеті діяли два колегіальні органи – рада і правління. Ці органи здійснювали наукову й адміністративну діяльність, а попечитель не був ні науковцем, ні адміністратором університету. Отже, втручання з боку попечителя в діяльність цих колегіальних органів призводило до обмеження автономії „оно препятствует развитию автономии Совета” [10, с.1]. М.І.Пирогов запропонував записати у Статуті чітко і ясно головне завдання попечителя. Для того щоб підняти вагу університетської ради, треба посилити її автономію, без якої неможливе процвітання університету. Університет розвивається і процвітає там, де сам уряд прагне посилити його самостійність, а з тим і його науково-моральний вплив на ціле суспільство [10, с.10].

Рада Харківського університету при обговоренні Статуту також виступила за обмеження влади попечителя, вважаючи, що його втручання у внутрішнє життя університету призводить до втрати університетською радою своєї самостійності у науковій і адміністративній діяльності [10, с.297]. При цьому рада відмічала, що ніякий навчальний заклад не в змозі йти вперед без міцних і самостійних внутрішніх органів управління, огорожених від будь-якого зовнішнього впливу [10, с.298].

В окремому погляді ректора університету О.П.Рославського-Петровського наголошувалось, що колегіальний порядок змінився на гірше і не приносить бажаних результатів. У той же час він пропонував залишити посаду попечителя, вихо-

дячи з того, що університет не в змозі вирішувати всі питання, які виходять за межі компетенції ради.

Професор Д.І.Каченовський зі свого боку відмічав, що в університеті в умовах колегіального устрою були свої недоліки (боротьба партій, інтриги), але у той же час, він наголошував, що колегія дає менше підстав для свавілля і самовладдя, ніж бюрократичний устрій [10, с.349]. Д.І.Каченовський також акцентував своє негативне ставлення до дій попечителя: „Воля попечителя була визнана законом в університетському управлінні, від неї тільки і чекали порядку; без наказів, настанов або інструкції попечителя ніхто не наважувався діяти”. Таким чином, робить висновок професор Д.І.Каченовський, головним питанням, від якого залежить майбутнє російських університетів, є самостійність. Повернення колегіям і ректору влади є запорукою подальших перетворень.

Важливою проблемою, яка була в центрі дискусій про університетську автономію – право університетів самостійно вирішувати колегіальні питання шляхом вибору як викладацького складу, так і керівного складу, при заміщенні вакансій. Вже згаданий харківський професор Каченовський відмічав, що «кадровое устройство есть медленное, но верное лекарство против разных человеческих болезней, а в бюрократии все зависит от личности и счастливого случая» [10, с. 360-361]. Рада Харківського університету визнавала необхідність невтручання попечителя у вирішенні питань щодо звільнення професорів і доцентів, оскільки попечителі Харківського учбового округу не приховували свого презирства до професорського звання [10, с.298].

Попечитель Харківського навчального округу Д.С.Левшин відмічав, що раніше вибори викладачів були невдалими, не скільки від протекції попечителя, скільки від браку здібних людей, а ще більше від вини університетської влади чи факультету, які в роздачі вчених ступенів керувалися особливими стосунками чи корисними цілями [10, с.367]. Вислови ради харківського університету і попечителя Д.С.Левшина свідчать про боротьбу між автономним началом університетів та бюрократією, яку представляли попечителі.

У працях з історії університетської освіти, зокрема історії Харківського університету, проводилася думка, що професорсько-викладацький склад регулювався міністерством освіти і залежав від політики уряду. Критерієм вибору викладача на кафедру була його благонадійність, тобто лояльність стосовно існуючої системи державного устрою та загальної політики уряду. Ставлення викладача перевірялося через зміст лекцій, а також через обрану ним наукову проблематику.

Огляд складу професорсько-викладацького корпусу харківського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст. виявив кілька моментів, які суперечать вказаному погляду. Так, більшу частину викладачів університету в цей час становили позаштатні та надштатні, у тому числі приват-доценти, які займали штатні посади за рішенням університетської влади, навіть не маючи відповідного вченого ступеня. Така ситуація із заміщенням кафедр в університеті була кроком у бік втрати міністерством народної освіти контролю за формуванням професорсько-викладацького складу, що означало єдине – регулювання професорсько-викладацького корпусу харківського університету наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст.. почала здійснювати університетська адміністрація [11, с.37].

Як уже зазначалось, автономію бачили також у праві виборів університетом ректора та інших посадових осіб. Періоди, коли ректор або декани призначались міністром (за рекомендацією попечителя), вважаються, і не без підстав, періодами реакції в історії університетів. Та слід зазначити, що межі університетської автономії часто визначались не лише співвідношенням влади ради та попечителя, а й ради та ректора. Підсилення ролі ректора при послабленні ролі ради теж може

вважатися обмеженням самоврядування. У цілому, становище ректора в російських університетах часто було двоїтим. Так, за статутом 1863 р., він був швидше першим серед рівних, виконавцем волі ради, і в той же час особою, відповідальною за стан університету. Зазначимо, що самі ректори в таких умовах прагнули ставати на сторону ради, прикриваючись відповідним параграфом статуту. І в цьому також проявлялась прихильність ідеям автономії. Право обрання ректора та деканів університетською радою не ставилося під сумнів навіть багатьма консервативно налаштованими авторами. З другого боку, як відмічає професор Бекетов, по §63 статуту 1863 р. ректору надана можливість робити зауваження без попереднього розслідування, а це створює умови для можливих помилок не тільки в думках, але і фактично, що, без сумніву, шкідливо як для самого ректора, так і для університету [10, с. 147].

Ще при обговоренні проекту статуту 1863 р. М.І.Пірогов зазначив, що чотири роки – надто тривалий термін. Він уважав, що це відволікає керівників від наукових занять і пропонував обирати ректора на два роки і декана на один рік «Ніщо не завадить обрати більш здібного ще на один рік, і ще декілька разів, якщо той, хто обирається, не відмовиться», – писав він. Такої ж думки була рада Харківського університету і деякі іноземні професори, які брали участь в обговоренні проекту статуту (усі пропонували обмежити термін і для ректора, і для декана одним роком). Але мабуть, не лише турботою про науковий авторитет пояснювалася така пропозиція. Той же М.І.Пірогов, наприклад, писав, що надзвичайні збори ради – це можливість для зловживань ректора [12, с. 332-333]. Г.Ф.Симоненко зазначав, що це зменшить вплив «духу партійності». Очевидно, що ротація кадрів бачилася засобом проти авторитарних тенденцій. Так чи не так, але саме можливість раді університету самостійно обирати своїх керівників уже в дореволюційні часи стала вважатися важливою ознакою наявності в університетах автономії.

Висновок. В окремій статті неможливо розглянути всі суперечності, які виникали в XIX столітті в ході обговорення проблем університетської автономії і самоврядування, але на початку XX століття висновок Людвіка Яновського про те, що без автономії «університетське життя є тілом без душі» став незаперечним [6, с. 160]. Конструктивний внесок у цей процес зробила і професура Харківського університету, зокрема під час обговорення проекту університетського статуту на початку 1860-х років. Очевидно, що деякі ідеї, висловлені в той час, залишаються актуальними і сьогодні, потребують нового розгляду і вивчення.

Список використаної літератури

1. Мірошниченко Ю. Высшее образование: от госконтроля – к самоуправлению / Ю. Мірошниченко // Зеркало недели. –2011. – 22 января.
2. Згуровский М. Исследовательские университеты как центры инновационного развития страны / М. Згуровский // Зеркало недели, –2011. – 22 января.
3. Університетські питання в російській публіцистиці другої половини XIX – початку XX століть: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Божко М.В., Посохов С.І., Прокопов В.Д. – Харків, 2004 – 28 с.
4. Посохов С.І. Образи університетів російської імперії другої половини XIX- початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С.І. Посохов. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006.- 386 с.
5. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В.Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971.- 368 с.;
6. Общій Устав императорских российских университетов 1884 года. – Харьков, 1911. – 59 с.
7. Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805-1820) / Людвік Яновський. – Харків: Майдан, 2004. – 508 с.
8. Любимов Н.А. Мой вклад: статьи, записки, чтение, заметки. Т.1 Университетский вопрос / Н.А. Любимов. – М.: 1881.
9. Университетский устав 1863 года, по поводу нового университетского устава. – СПб, 1863. – 129 с.

10. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років. /Бакіров В.С., Духопельников В.М., Зайцев Б.П. та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.

11. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. Ч.1. – СПб, 1862. – 479 с.

12. Шарібжанова Г.О. Професорсько-викладацький корпус харківського університету наприкінці XIX - на початку XX ст. / Г.О. Шарібжанова, С.М. Кулиш // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, №835. Харків: 2008. – с.28-38.

13. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.

14. Симоненко Г.Ф. Возможно ли возрождение наших университетов при сохранении в них нынешней системы преподавания / Г.Ф. Симоненко. – Варшава., 1901.–151с.

С.Н.Кулиш

Харьковский университет имени В.Н.Каразина, Харьков

УЧАСТИЕ ХАРЬКОВСКОЙ ПРОФЕССУРЫ В СОЗДАНИИ УНИВЕРСИТЕТСКОГО УСТАВА 1863 ГОДА: ПОПЫТКА АКТУАЛИЗАЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА

Статья посвящена выявлению участия харьковских профессоров в обсуждении проекта университетского устава в начале 1860-х годов, а именно проблемы самоуправления (автономии) университета. Указано, что некоторые из высказанных тогда идей остаются актуальными и сегодня.

Ключевые слова: автономия, Харьковский университет, университетский устав.

S.N.Kulish

Kharkiv National University named after V.N. Karazin, Kharkiv

Kharkiv Professors' Participation in working out the University Charter in 1863: An Attempt of Historical Generalization.

The article deals with the University charter worked out by professors from Kharkiv at the beginning of the 1860-ies with a special focus on its self-government (autonomy).

Key words: autonomy, Kharkiv University, university charter.